

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКА МОВА

2(7) • 2003

Заснований у 2001 р.
Виходить раз на три місяці

Редакційна колегія

Головний редактор **Василь НІМЧУК**
Заступник головного редактора **Іван ВИХОВАНЕЦЬ**
Відповідальний секретар **Олександр ЗАДОРОЖНИЙ**

Степан БЕВЗЕНКО	Євгенія КАРПІЛОВСЬКА
Петро БІЛОУСЕНКО	Михайло ЛЕСІВ
Олександр БОНДАР	Василь ЛУЧИК
Катерина ГОРОДЕНСЬКА	Анатолій НЕПОКУПНИЙ
Арнольд ГРИЩЕНКО	Олександра СЕРБЕНСЬКА
Ніна ГУЙВАНЮК	Леся СТАВИЦЬКА
Василь ГРЕЩУК	Орест ТКАЧЕНКО
Анатолій ЗАГНІТКО	Павло ЧУЧКА
Володимир КАЛАШНИК	МИКОЛА ШТЕЦЬ

Іван Матвіяс

ДІАЛЕКТНА ОСНОВА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Проблема відношення літературної мови до народних говорів актуальна для всіх періодів, але особливо важливою і гострою вона постає в самому кінці XVIII і в першій половині XIX ст. Нова українська літературна мова виникла й розвинулась на основі пароднорозмовного варіанта староукраїнської літературної мови, що функціонував у XVII і XVIII ст. У цьому варіанті найвиразніше, зокрема в творах І.Некрашевича, виявлявся вплив північного наріччя української мови. Як у народнорозмовному варіанті староукраїнської літературної мови, так і в новій українській літературній мові першої половини XIX ст. певне місце ще посідала книжна староукраїнська літературна мова, що виявлялося в цитаціях церковних текстів, у текстах канцелярського ділового жанру та в мовних характеристиках відповідних персонажів, але вже головним чином з метою створення комічних ситуацій [1:3-12].

Щасливим для української літературної мови був той факт, що І.Котляревський походив з Полтавщини. Полтавські говірки поруч з іншими говірками середньонаддніпрянського говору належать до центральних у найбільшому південно-східному наріччі української мови. Внаслідок інтенсивних міграційних чинників протягом кількох століть у полтавських говірках відбилися також особливості північного наріччя й подільських та волинських говірок південно-західного наріччя. Через те в усьому істотному полтавські говірки великою мірою були репрезентантами всієї живої української мови.

І.Котляревський (1769-1838) народився в Полтаві. Учився в Полтавській семінарії, працював канцеляристом, потім домашнім учителем у сім'ях поміщиків Золотоніського повіту. Бував серед селян Полтавщини, вивчав живу мову й фольклор. Перебував на військовій службі. Жив певний час у Петербурзі, працював у Полтаві педагогом, був художнім керівником театру. Над «Енеїдою» почав працювати ще в 90-х роках XVIII ст., у кінці другого й на початку третього десятиліття XIX ст. написав свої п'єси «Наталка Полтавка» та

«Москаль-чарівник», завершив працю над «Енеїдою». Написав також «Пісню князю Куракіну», переклав оду «Сафо».

З особливостей мови І.Котляревського, які з погляду сучасних норм сприймаються як діалектизми, можна відзначити такі: відсутність у ряді випадків чергування [о] з [і] в новозакритих складах (*бой, боль, поход, завзятость*), наявність сполучення [ро] замість [ри] (*здогнутися*), [ри] замість [ре] (*перехреститися*), уживання напівм'якого [л], що графічно передавалося як тверде (*білше*), закінчення **-и** в наз. відм. мн. прикметників (*чесни, гарни, повни*), закінчення **-а** в род. відм. одн. іменників чол. роду відповідно до нормативного **-у** (*світа, двора, народа*), закінчення **-е** в наз. відм. мн. іменників з суфіксом **-ин-** (*люде, дворяне, міщане*), займенникових форм без приставного [н] (*на його, до їх*), дієслівного суфікса **-ова-** (*бенкетовати, одказовав*), дієслівних форм типу *хожу, сижу*, прислівникової форми *тогді*; лексем: *буїй* 'безголовий', 'невгамовний', *вегеря* 'вид танцю', *верзун* 'шкіряний постіл', *галанці* 'вузькі штани', *гардовати* 'гуляти', *гаріль* 'крихта', *гладуш* 'глечик', *дей* 'тай-гай', *дзіндзівер* 'молодець', *збірниця* 'натовп', *кабатурка* 'табакерка', *коломітний* 'каламутний', *ласоцохлист* 'ласун', *мозчити* 'ламати', 'калічити', *нешпетний* 'неабиякий', *придзигльованка* 'вертихвістка', *пудохвет* 'тяжка на підйом людина', *рдитися* 'казитися (про тварин)', *роздоброхотатися* 'розгулятися', 'розщедритися', *скомишитись* 'скуйовдитись', *спередити* 'випередити', *спотиньга* 'нишком', *сунка* 'торба', *трістя* 'трясовина', 'драговина', *тягу дати* 'втекти', *фурцювати* 'танцювати', 'скакати', *халазія, хльора* 'прочухан', *цветюх* 'базікало', *цьохля* 'балакуха', 'пліткарка', *швендювати* 'плентатися', 'волочитися', *шпувати* 'інтенсивно діяти', *юрливий* 'швидкий', 'меткий', *ягни* 'рід страви', *ярміс* 'спосіб'. Загалом же в творах І.Котляревського відображена жива мова Полтавщини.

Живою полтавською мовою написав свою оду «Малоросійський крест'янин» і К.Пузина (1970-1850). Він народився на Полтавщині, учився в Полтавській духовній семінарії та в Петербурзькій духовній академії, помер у Видубицькому монастирі під Києвом. У названій оді засвідчені діалектизми: займенничкові форми: *на його* 'на нього', *із його* 'із нього', слова: *лучче* 'краще', *пістриться* 'прагнути', *посміття* 'сміття', *чабаночка* 'шапка', *ярміс* 'спосіб'.

З Полтавщини походив і полтавською живою мовою писав свої твори поет і прозаїк Є.Гребінка (1812-1848). Народився він у батьківському маєтку поблизу Пирятини на Полтавщині. Учився в Ніжинській гімназії, вивчав і збирав народні пісні, думи, перекази. Глибоке знання живої мови Полтавщини використав у своїй багатій і різноманітній творчості. Вірші й прозові твори писав українською та російською мовами. Певний час перебував на військовій службі, а вийшовши у відставку, переїхав до Петербурга, де займався педагогічною діяльністю. У Петербурзі видав збірку українських байок «Малоросійские приказки» та альманах «Ластівка». Помер у Петербурзі, похований у селі Мар'янівка на Полтавщині.

До помічених полтавських говіркових явищ у мові творів Є.Гре-
бінки відносимо: *дзвониця, утекла, катержний, огонь, улица,*
сумовати, плавле; мошенник 'шахрай', починок 'початок', шварнути
'шмигнути'.

П.Гулак-Артемівський (1790-1865) народився в містечку Городище
на Київщині (тепер Черкаська область), що знаходиться в центрі
середньонаддніпрянського говору південно-східного наріччя. Учився
він у Київській бурсі та в Київській духовній академії, учителював у
приватних пансіонах на рідному Правобережжі. Згодом учився в
Харківському університеті, був його викладачем, а потім ректором.
Деякий час працював у Харківському, пізніше в Полтавському
інститутах благородних дівичь. Помер у Харкові. Писав побутові вірші,
романтичні балади, байки, віршовані й прозові послання, переробки
творів Горация, займався перекладами з польської та французької мов.
Свої твори П.Гулак-Артемівський друкував у журналах «Украинский
вестник» і «Вестник Европы». Найвідоміший його твір – байка «Пан
та собака».

Мова в творах П.Гулака-Артемівського – це по суті середньо-
наддніпрянський говір південно-східного наріччя. У відображенні цього
говору в літературі поет був попередником Т.Шевченка. До середньо-
наддніпрянських говіркових особливостей у творах П.Гулака-Арте-
мівського можна віднести: *на його 'на нього', до їх 'до них', огонь,*
кождий, тогді, з радоцюю, люде, мірковать, лучче; вп'ять 'знову',
дейко 'гайда', завгорити 'зашкодити', звоковать 'змарнувати', кохва
'напиток', наригувати 'намалювати', 'представити', одмінок 'диво',
пожорна 'пожива', товариака 'річ', хирний 'кволий', шиширхнути
'шелеснути', хідня 'ходіння', дев'ять рік 'дев'ять років', к лишам 'до
лиців'.

Слобожанський говір південно-східного наріччя виражений у тво-
рах прозаїка Г.Квітки-Основ'яненка (1778-1843), якому теж належить
визначна роль у створенні й розвитку нової української літератури та
літературної мови. Народився він у селі Основа біля Харкова, був
послушником монастиря, потім брав активну участь у культурному й
літературному житті Харкова, був повітовим предводителем дворянства,
служив у суді. Писав російською й українською мовами. До кращих
його творів українською мовою належать повісті та оповідання «Мару-
ся», «Щира любов», «Сердешна Оксана», «Салдатовський патрет»,
«Конотопська відьма», п'єса «Сватання на Гончарівці» та ін. Драматичні
твори «Шельменко – волостный писарь» і «Шельменко – денщик»
написані російською мовою з елементами української.

Для мови в творах Г. Квітки-Основ'яненка характерні такі діалектні
риси: чимало випадків відсутності чергування [o] з [i] в новозакритих
складах (*сход, бідность, радость*), випадки нефонетичного переходу
[o] в [i] (*ліб*), уживання напівм'якого [л] (*біли, тілки, смертелний,*
пиленько), асимілятивного переходу [й] в [н] (*поприньмали, заньма-*
ти, наньмичка), форми 3-ї ос. одн. дієслів І дієвідміни на **-еть**

Проблеми літературної мови

(плачуть, колеть), закінчення 3-ї ос. мн. дієслів II дієвідміни **-уть** (бачуть, несуть, роблють), вживання твердого [т] в дієслівних формах (кажут, слухають, продають), переважне вживання дієслівного суфікса **-ова-** (жалковати, здивоватись); слова: *батіночко* 'батько', *безпереводно* 'завжди', 'постійно', *біжати* 'їхати', *болість* 'хвороба', *будзій* 'бідняк', *бурей* 'буревій', *вдвір'я* 'подвір'я', *вдрати* 'вчинити щось таке, що дивує', *вегеря* 'вид танцю', *великонний* 'здоровенний', *випоштувати* 'пригостити', *вискромадити* 'вискребти', *віддружити* 'віддячити', *війе* 'дишло', *вразький* 'бісів', 'чортів', *ганьбувати* 'нехтувати', *джинджигилястий* 'кокетливий', 'вередливий', *доцобкатися* 'доїхати', *жоден*, *жодний* 'кожен', 'кожний', *загрег(х)котіти* 'загриміти', *задьорний* 'задерикуватий', *змаракувати* 'придумати', *зрадощіти* 'зрадіти', *зрок* 'строк', *зуздріти* 'побачити', *ізтрясти* 'втратити', 'позбутися', *кабатурка* 'табакерка', *карватка* 'кухоль', *кнут* 'батіг', *куликати* 'пиги', *лебедаха* 'бідолаха', *личман* 'пастух овець', *ліка* 'лічба', *малявочка* 'маля', *маракувати* 'розмірковувати', *навдаку* 'сумнівно', *намалі* 'обмаль', *непривинний* 'невинний', *обаце* 'однак', *опущ* 'гірш', *парлація*, *парло* 'покарання різками', *передряга* 'сварка', *перечорний* 'дуже чорний', *пособрати* 'вибрати', *приязливий* 'прихильний', *пробишака* 'розбишака', *розцвяхований* 'пишно убраний', *сторжитися* 'сторгуватися', *трубниця* 'труба', *тяжина* 'домогкане полотно', *укоштуватися* 'витратитися', *устя* 'челюсті', *ухлібити* 'нагодувати', *хлахур* 'волоцюга', *хамло* 'дрібно віття', *хаттурки* 'зиск', 'хабар', *чурхнути* 'швидко побігти', *шквиря* 'сніг з вітром', *шпетний* 'гарний', *щедушний* 'слабкий'.

З усіх письменників, які походили із Слобожанщини, Г.Квітка-Осноров'яненко місцеву говіркову мову відобразив найвиразніше.

Важливе значення для остаточного визначення живої української мови як літературної мала поява граматики О.Павловського, написаної 1805 р. і виданої в Санкт-Петербурзі 1818 р. У цій граматиці обґрунтовуються властивості української мови як літературної, описуються основні фонетичні та граматичні риси нової української літературної мови, подається короткий її словник, наводяться текстові зразки її, притому застосовується правопис, що ґрунтується на фонетичних засадах. У своїй граматиці О.Павловський орієнтувався на українську народнорозмовну літературну мову кінця XVIII і початку XIX ст., на живу мову українських міст і сіл, тобто на тодішню діалектну мову, і на мову фольклору [2:109-111]. З опису звуків і граматичних форм, а також із словника й поданих текстів видно, що автор в основному орієнтувався на середньонадніпрянський і слобожанський говори південно-східного наріччя, проте близький йому був рідний східнополіський говір північного наріччя (він походив із Сумщини), про що свідчать ужиті ним форми слів *луйй* 'лій', *двійчи*, *трійчи* 'два, три рази', *весілле*, *насінке*, *смітте*. О.Павловський конкретно вказував на східнополіську говірку села Вирей, у якій уживаються форми слів *чаго* 'чого', *нільга* 'не можна', *могом* 'можемо'.

Помітну роль у становленні й розвитку нової української літератури та літературної мови відіграли східноукраїнські поети-романтики першої половини ХІХ ст. Вони широко використовували мотиви й образи з народної творчості, стилізували свої твори під фольклор, чим збагатили стилістичні можливості тогочасної літературної мови. У свою чергу ряд їхніх творів («Дивлюсь я на небо» М.Петренка, «Гуде вітер вельми в полі», «Не щечечи, соловейку» В.Забіли, «Скажи мені правду, мій добрий козаче», «Ой у полі на роздоллі» О.Афанасьєва-Чужбинського, «Де ти бродиш, моя доле», С.Писаревського) поповнили український пісенний фонд. Отже, основним мовним джерелом поетів-романтиків був фольклор, народні пісні, які базувалися на народних говорах. Оскільки мова фольклору великою мірою наддіалектна, вірші поетів-романтиків діалектні риси загалом виявляють невиразно. Відповідно до романтичного спрямування творів у поетів першої половини ХІХ ст. характерне уникання побутової тематики та відповідної лексики й тим зумовлюється відносно невелика кількість лексичних діалектизмів у їх поезії.

Поети-романтики зазначеного періоду в більшості орієнтувалися на говірки Полтавщини (Л.Боровиковський, А.Метлинський, О.Бодяньський, О.Афанасьєв-Чужбинський, О.Шпигоцький, М.Макаровський) і Слобожанщини (М.Костомаров, І.Срезневський, С.Писаревський, О.Корсун), що входять до складу південно-східного наріччя української мови. М.Петренко жив у місті Слов'янськ, що на межі між слобожанським і степовим говорами. В.Забіла й П.Морачевський походили з Чернігівщини, яка належить до східнополіського говору північного наріччя.

Л.Боровиковський (1806-1889) народився й помер у селі Милюпки, Хорольського повіту на Полтавщині. Учився в Полтавській гімназії та Харківському університеті. Протягом шести років був учителем у Курській гімназії, 1838 року переїхав до Полтави, де працював викладачем у гімназії, а також інспектором. З середини 50-х років жив то в рідних Милюшках, то в місті Хорол.

Під час навчання в університеті Л.Боровиковський записував фольклор та збирав матеріали до словника української мови. Як пише в листах до І.Срезневського й М.Максимовича, він зібрав і записав близько 200 народних пісень і понад 1200 прислів'їв та приказок, уклав словник на літери **а, б, в, г**. У цих же листах зазначає, що українську народну мову вивчав з коліски. Працюючи над оглядом тогочасної української літератури, він досконало вивчив мову І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, Є.Гребінки, П.Гулака-Артемівського, М.Костомарова, О.Шпигоцького. Літературну діяльність Л.Боровиковський почав одночасно перекладами, переспівами й оригінальними творами. До найвідоміших творів поета належать балада «Маруся», вірші «Палій», «Козак», «Відьма», «Волох»; важливе значення має також його збірка «Байки і прибаютки». Балади й вірші Л.Боровиковського належать до перших зразків поетичного ліричного

жанру в українській літературі. Більшість творів поета за його життя не була опублікована.

Діалектною основою в творах Л.Боровиковського були говірки Полтавщини, зокрема села Милюшки та інших сіл Хорольського повіту. Під час збирання фольклорних та лексичних матеріалів він добре ознайомився також з говірками Слобожанщини. Серед полтавських і слобожанських говіркових елементів у мові творів Л.Боровиковського можна відзначити: *до зорей* 'до зір', *намісто* 'замість', *проз* 'через', прийменник *к* з дав. відм. (*к берегу*), *об* з місц. відм. (*об дівчині*), *інбар* 'комора', *сідий* 'сивий'. Загалом же виразних діалектизмів у мові творів Л.Боровиковського мало.

Полтавські говірки були основою мови в творах А.Метлинського (1814-1870), літературний псевдонім якого Амвросій Могила. Він народився в селі Сари, Гадяцького повіту на Полтавщині. Учився в Гадяцькому повітовому училищі, потім у Харківській гімназії, далі в Харківському університеті. Працював професором Харківського й Київського університетів. Останні роки прожив у Женеві, а потім у Криму (в Ялті), де й помер. Видав збірку поезій «Думки й пісні та ще дещо», збірку народних пісень «Народные южнорусские песни». У мові творів А.Метлинського спостережено діалектні форми слів: *єю* 'нею', *ім* 'ним', *на їй* 'на ній'; *огонь*, *острий*, *улиця*; *к землі* 'до землі'. Письменник знав східноукраїнські й західноукраїнські (галицькі, за його термінологією червоноруські) говори, про що писав у статті «Заметки относительно южнорусского языка». У мові його творів наявні галицизми типу *єго* 'його', *єму* 'йому', *ю* 'її', *ся мила* 'милася', *ся поривала* 'поривалася'.

О.Бодяньський (1808-1877) народився в місті Варва, Лохвицького повіту на Полтавщині. Вчився в Полтавській духовній семінарії, потім у Московському університеті. Цікавився історією рідного краю, написав багато наукових праць, серед них дисертацію про думки з приводу походження Русі, дослідження народної поезії слов'ян. Виїжджав за кордон з метою вивчення слов'янських мов та літератур. Працював у Московському університеті. За життя поета було надруковано тільки кілька його віршів, а також віршований переказ казок під назвою «Наські українські казки запорожця Ілька Материнки». Мова в творах О.Бодяньського виразно основана на полтавських говірках. Діалектизмів у ній небагато (*дяковать*, *почастовав*, *ік братам* тощо).

Жива мова Полтавщини виражена в творах О.Афанасьєва-Чужбинського (1817-1875), який народився в місті Лубни. Учився в Ніжинській гімназії, працював у Воронежі. Брав участь в експедиції, що вивчала життя й побут Наддніпрянщини; свої спостереження під час експедиції видав у двох томах під назвою «Поездка в Южную Россию». Разом з Т.Шевченком подорожував по Україні та знайомився з її живою мовою. Свої поезії російською мовою друкував за підписом Чужбинський. Українські поезії публікував в альманасі «Ластівка». У 1855 р. у Петербурзі видав збірку українських поезій під назвою

«Що було на серці». Написав чимало праць з етнографії, літературознавства, історії. Уклав і видав «Словарь малорусского нарѣчія». Основою мови в його віршах були говірки Полтавщини й всієї Східної України. Вузьких діалектизмів поет уникав.

На Полтавщині народився поет-романтик О.Шпигоцький. Учився він у Харківському університеті. У 1831 р. виїхав до Москви, з 1843 по 1851 рік служив у Петербурзі. Свої твори друкував у різних журналах. Його вірші переважно є переспівом поезій західноєвропейських поетів, найбільше А.Міцкевича. У мові творів О.Шпигоцького відбиті особливості полтавських говірок, зокрема частими виступають дієслівні діалектні форми типу *не баче, мове, томе, ломе, поліче*.

З Полтавщини походив також М.Макаровський (1783-1846). Учився він у Полтавській духовній семінарії, працював учителем у поміщицьких родинах, а потім у Гадяцькому училищі, завідував ним. Добре знав мову й побут свого народу. Його поема «Наталя» становить віршований етнографічний опис весілля на Полтавщині. Повістю у віршах є його твір «Гарасько, або Талан і в неволі». У мові творів М.Макаровського відносно багато місцевих діалектизмів Полтавщини: *госпідь, табора, нільга, з радощеї, просе, говоре, ма 'має', но 'але', по селам, к весіллю, сідий 'сивий'*.

М.Костомаров (1817-1885) з дитинства української мови не знав. Він народився в селі Юрасівка, Острогодського повіту (Воронезька область). Українську мову вивчив від слуги. Учився в Воронезькій гімназії, потім у Харківському університеті, з 1845 року працював у Києві, брав участь у Кирило-Мифодіївському товаристві, а з 1859 р. він професор Петербурзького університету. З Харкова М.Костомаров виїжджав у слобожанські села для збору етнографічних та фольклорних матеріалів, де вивчав живу українську мову – слобожанські говірки. Він став патріотом України й української мови, хоч висловлювався про її приреченість. Більшість поезій М.Костомарова увійшла до збірок «Украинские баллады» і «Ветка», виданих під псевдонімом Ієремія Галка, решта його віршів друкувалася в альманахах «Сніп», «Молодик». Його перу належить історична драма «Сава Чалий». Він перекладав і переспівував твори західноєвропейських письменників, писав критичні статті. У мові віршів М.Костомарова певною мірою відбиті риси слобожанських говірок (*ізлобився, ізвінчався, живеть* тощо).

На живу мову Слобожанщини орієнтувався І.Срезневський (1812-1880). Він народився в місті Ярославль. Вчився у Харківському університеті, був його професором. Вивчав українську етнографію, історію, фольклор, видав шість збірників українських народних пісень і дум під назвою «Запорожская старина». Бував у багатьох країнах Європи. З 1847 р. він професор слов'янознавства в Петербурзькому університеті. Написав багато наукових праць з питань філології, історії, археології, палеографії, серед яких найбільше значення мають його

«Матеріали для словаря древнерусского языка по письменным памятникам». Українською мовою писав свої романтичні вірші («Корній Овара» та інші). У мові його українських творів зустрічаються діалектизми типу з ім 'з ним', *прийдець* 'прийде', *та й ка* 'та й каже'.

Пост-романтик С.Писаревський, творчий псевдонім якого Стецько Шереперя (80-і роки XVIII ст. – 1839), народився на Харківщині, учився в Харківському духовному колегіумі, займав духовні посади в селах Харківщини. Його поетичні твори друкувалися в альманахах «Сніп», «Ластівка» та інших тогочасних виданнях. Написав оперету «Купала на Івана», у якій представив купальські звичаї та весільний обряд Слобожанщини й використав купальські та весільні пісні. Його твір «Де ти бродиш, моя доле» широко відомий в Україні. Серед слобожанських діалектизмів у мові творів С.Писаревського можна відзначити: *улиця*, *юлиця*, *грімом* 'громом', *любе* 'любить', *просю* 'прошу', *ке лиш сюди* 'йди сюди', *туда* 'туди', *лучче* 'краще', *чудомія* 'чудасія' тощо. Загалом же в творах поета виразною постає жива мова Слобожанщини.

Із Слобідської України походив О.Корсун (1818-1891). Він народився в селі Богданівська Антипівка Ростовського повіту. Навчався в Харківському університеті, працював у Харкові, а з 1861 р. в рідній Антипівці, збираючи етнографічні матеріали. Видав альманах «Сніп», у якому надрукував свої поетичні твори, а також вірші інших поетів-романтиків. В основі мови поета були слобожанські говірки. Серед позанормативних на сьогодні слобожанізмів у мові творів О.Корсуна можна відзначити: з ім 'з ним', *ізробити*, *пугачом*, *баче*, *вилазе*, *кас* 'каже', *спатиметь*, *танцюватиметь*, *к кінцю*, *по лісам*.

М.Петренко народився в місті Слов'янськ, Ізюмського повіту на Харківщині. Учився в Харківському університеті. Був великим патріотом рідного Слов'янська, що виражене в його віршах. Перші його поезії друкувалися в альманасі «Сніп», пізніші в петербурзьких і харківських альманахах. Мовою в творах М.Петренка служили говірки Слобожанщини та степової Донеччини, на межі яких знаходиться Слов'янськ. У віршах поета відображені діалектизми: *до їх* 'до них'; *крилля*, *крилів*, *скорбі*, *скорбей*; *ходе*, *любе*, *томе*, *дзвоне*, *муче*, *губе*; *куда*; *к дубу*, *к серцю*, *по безкидам*; *жоден* 'кожний', *прижмись* 'пригорнись'.

Східнополіський говір північного наріччя відбитий в мові творів поета-романтика В.Забіли (1808-1869), який народився на хуторі Кукуріківщина під Борзною на Чернігівщині. Учився в Ніжинському ліцеї. Велику частину життя провів на Чернігівщині, помер у місті Борзна. Видав збірку поезій «Сніви крізь сльози», але більшість його творів за життя поета не були опубліковані. Перебував у дружніх стосунках з Т.Шевченком; покладені на музику М.Глінкою його вірші («Не щербечи, соловейку», «Гуде вітер вельми в полі») співаються українським народом досі.

Основою мови в поезії В.Забіли були досягнення тодішньої української літературної мови, що в основному базувалася на південно-східних говорах, а також рідні для поета східнополіські говірки Чернігівщини. Серед відносно вузьких східнополіських говіркових рис у мові віршів В.Забіли можна відзначити такі: *да, дак, піїде, цілійше, ізробити, ірватись, родичей, радощей, пильновати, ні к кому, ік весіллю, штрапа 'штраф', матерка 'мати'*.

П.Морачевський, літературний псевдонім якого Ф.Гализенко (1806-1879), народився в селі Шостовичі Чернігівського повіту. Учився в Чернігівській гімназії, потім у Харківському університеті. Учителював у гімназіях Луцька, Кам'янець-Подільського, Ніжина. Писав російською й українською мовами. Найвідоміший його твір «Чумаки, або Україпа» східнополіських діалектних елементів майже не засвідчує. Він добре володів тодішньою літературною мовою на південно-східній діалектній основі, знав також живу мову Західної України.

Незважаючи на відзначену невелику кількість вузьких діалектизмів, жива мова Полтавщини, Слобожанщини й певною мірою Чернігівщини у творах поетів-романтиків першої половини ХІХ ст. виявляється досить виразно.

Мовні надбання письменників першої половини ХІХ ст. лежать в основі досягнень української літературної мови другої половини ХІХ і ХХ ст.

У час функціонування нової східноукраїнської літературної мови від кінця ХVІІІ до 30-х років ХІХ ст. в Галичині, на Буковині й Закарпатті продовжувала вживатися староукраїнська «слов'яноруська» літературна мова. На Закарпатті в староукраїнській літературній мові того часу помітне місце займали закарпатські (у творах Д.Довговича) й лемківські (у творах О.Павловича, О.Духновича) говірки південно-західного наріччя. З появою «Русалки Дністрової» (1837 р.) започатковується західноукраїнський варіант нової літературної мови.

М.Шашкевич (1811-1843) народився в селі Підлисса Золочівського району на Львівщині. Дитинство провів у рідному Підлиссі та в сусідньому селі Княже, де батько був священиком. Названі села лежать на межі наддністрянського й волинського говорів південно-західного наріччя. Навчався в Золочівській, Львівській та Бережанській гімназіях, потім у Львівській духовній семінарії, водночас був слухачем Львівського університету. У семінарії організував гурток патріотів рідної мови, до якого увійшли Я.Головацький та І.Вагилевич і який став відомий під назвою «руська трійця». Члени гуртка ходили в народ, де ближче знайомилися з народною говірковою мовою. М.Шашкевич видав польською мовою брошуру «Азбука і abecadlo», у якій переконливо виступав проти намагань запровадити для української мови латинський алфавіт. У цій та інших працях він засвідчує глибоке розуміння проблем мовознавства, зокрема слушно стверджує, що граматики повинна бути не законодавцем мови, а її найвірнішим відображенням. Письменник склав першу «Читанку» –

підручник з живої української мови. У 1837 році здійснилася мрія «руської трійці» – в Будапешті вийшов друком альманах «Русалка Дністровая». Під кінець свого короткого життя М.Шашкевич був священиком у селах північної Наддністрянщини – Гумніська, Нестаничі, Новосілки. Написав він три десятки поезій, романтичне оповідання «Олена» та переспіви й переклади із давньоруської, польської, чеської, сербської і грецької мов. Почав писати свої твори галицькою книжною мовою, якої його навчали в гімназіях і в семінарії. Певні елементи книжної мови наявні також у пізніших його творах, писаних живою народною мовою. Живу галицьку (наддністрянську) мову М.Шашкевича на письмі намагався передавати точно, виходячи з засади «пиши, як чуєш, читай, як видиш», але згодом він, зберігаючи живу наддністрянську мову, свій правопис старався наблизити до того, яким користувалися тодішні східноукраїнські письменники, з творчістю яких він був добре знайомий. Великою мірою завдяки М.Шашкевичу наддністрянський говір південно-західного наріччя ліг в основу західноукраїнського варіанта літературної мови.

З приблизної межі між наддністрянським і волинським говорами південно-західного наріччя походить Я.Головацький (1814-1888). Він народився в селі Чепелі Золочівського округу (тепер Бродівський район Львівської області). Початкову й гімназійну освіту здобув у Львові, навчався також у містах Кошице й Пешт, а потім учився у Львівській семінарії й університеті. Письменник багато мандрував по Галичині, Буковині, Закарпаттю, вивчаючи народну мову, побут та збираючи фольклор. Унаслідок цієї діяльності появилися його етнографічні праці «Мандрівка по Галицькій та Угорській Русі», «Велика Хорватія, або Галицько-Карпатська Русь», тритомне видання «Народные песни Галицкой и Угорской Руси». Переклав на українську мову сербські та хорватські пісні. В альманасі «Русалка Дністровая» опублікував поезію «Два віночки» та переклади сербських народних пісень, а також бібліографічний опис давніх слов'янських рукописів. Найбільше своїх поезій помістив в альманасі «Вінок русинам на обжинки», там же він опублікував свої казки й приказки. Важливими є його праці «Розправа о язиці южноруським і його наріччях» та «Грамматика руського языка». Був деканом, а згодом ректором Львівського університету. У 1867 р. він емігрував до Росії, жив у Вільні, де займався науковою діяльністю, перебував у власному маєтку в селі Ботні (біля Могильова). Помер у Вільні.

Хоч змалку Я.Головацький добре знав наддністрянські й південноволинські говірки, проте в дальшому житті глибоко проникся живою мовою всієї Галичини й певною мірою Буковини та Закарпаття. Отже, говіркова основа мови в творах Я.Головацького досить широка й значною мірою лежить в основі західноукраїнського варіанта літературної мови, проте найвиразніше в мові творів письменника виступають особливості наддністрянського говору. Близькою і добре знайомою для нього була також мова тогочасних східноукраїнських письменників.

І.Вагилевич (1811-1866) народився в селі Ясень, Стрийського округу (тепер Рожнятівський район Івано-Франківської області) на території наддністрянського говору. Дитинство провів серед селян-наддністрянців. Учився в початковій школі Бучача, у Станіславській гімназії, потім у Львівській семінарії, де подружив з М.Шашкевичем і Я.Головацьким. Починав віршувати польською мовою. І.Вагилевич постає як український поет, історик, етнограф, фольклорист, літературознавець і мовознавець. Він активно записував український фольклор, а також досліджував бойківські, лемківські й гупульські говірки, писав праці про них (польською мовою). Хоч письменник добре знав усі галицько-буковинські й карпатські говори південно-західного наріччя, у мові його творів найвиразніше виявляються риси рідного йому наддністрянського говору. Правда, вузьких діалектизмів у творах І.Вагилевича мало; загалом його мова близька до східноукраїнського варіанта літературної мови.

З території наддністрянського говору походив М.Устиянович (1811-1885). Він народився в містечку Миколаїв, Львівської області. Учився в Миколаєві, у нормальній школі й гімназії Львова, потім у Львівській духовній семінарії. Перебував у приятельських стосунках з М.Шашкевичем і Я.Головацьким. Працював у селі Волкові біля Львова, згодом на парафії в селах Славськ і Мізунь Стрийського округу. У Львові палезав до ініціаторів «Собору учених руських», був послом крайового сейму. Свої поетичні й прозові твори друкував живою народною мовою у газетах «Зоря Галицька», «Галицько-руський вісник» (протягом певного часу був його редактором) та в багатьох інших виданнях. Згодом перейшов на галицьку книжну мову. Помер у містечку Сучава на Буковині. Оскільки народився й більшу частину життя провів на Наддністрянщині, цілком природно, що в основі мови його творів лежать наддністрянські говірки. Знав письменник також інші говори південно-західного наріччя і їхні риси використовував у своїх творах. Вірш М.Устияновича «Верховинець» («Верховино, світку ти наш!») М.Лисенко поклав на музику і він став улюбленою піснею українського народу. М.Устиянович був великим патріотом рідної мови, про що яскраво свідчить виголошена ним промова на «Соборі учених руських» у Львові 19 жовтня 1849 року.

А.Могильницький (1811-1873) народився в селі Підгірки (тепер Калуського району, Івано-Франківської області). Дитячі роки провів у сусідньому до Підгірків містечку Солотвин. Учився в гімназіях у Бучачі, Чернівцях, Львові, закінчив гімназію в Будапешті. Далі вчився у Львівській семінарії. Працював парафіяльним адміністратором у селах Хутарі, Стрийського округу, і Зборі, Калуського округу, потім священником у селі Комарові, Станіславського округу. З 1859 року жив у селі Бабче, Богородчанського округу. Був послом крайового сейму й делегатом до державної ради у Відні. Помер у селі Яблінці, Богородчанського округу. Усі названі села й містечко, у яких жив і працював А.Могильницький, розташовані на приблизній межі між наддністрянським і бойківським говорами південно-західного наріччя. Найвідоміші твори письменника «Скит Манявський» і «Русин-воїн».

У передмові до поеми «Скит Манявський» автор зазначав, що свій твір він намагався писати живою мовою народу Східної Галичини.

У творах західноукраїнських письменників виявляються галицькі, переважно наддністрянські говіркові риси: м'якість шиплячих приголосних (*чясто, ратиця, брацяти*), епентетичний [л] замість [й] (*словляни*), наз. відм. одн. іменників середн. роду на **-є** (*весельє, бажанє*), ор. відм. одн. іменників, займенників і прикметників жін. роду на **-ов, -ев** (*головов, собов, тов, мойов, милов, білов, пінов, студенов водицев, глухов пуцев*), ор. відм. одн. іменників середн. роду на **-ом** (*житьом, вугльом*), місц. відм. одн. іменників жін. роду на **-и** (*в печали, в річи*), місц. відм. мн. іменників жін. і середн. роду на **-ох** (*в пісньох, по костьох, в имньох*), місц. відм. мн. іменників на **-ех** (*дітєх*), залишки форм двоїни іменників (*обі руці, нозі*), тверді форми прикметників і числівників (*синий, теперішний, третій*), скорочені форми особових та зворотного займенників (*ми, ти, си, мя, тя, го*), займенникові форми *сєсь, сєся, сєсе, чо, нич*, твердий кінцевий [т] в дієслівних формах (*волочит, йдут, звонят*), утрата приголосного [т] у зворотних формах дієслів (*несєсь, в'єсь*), стягнені форми дієслів типу *думат, поглядат, визиват*, препозитивне вживання зворотної частки **-ся** (*я ся каю, ся нативат, ся здасть*), форми дієслів з енклітичними залишками перфекта (*жив-єм, щєзла-сь, були-смо*), діалектні сполучники (*ци, ба, же, чєй, док, заким, сли*), діалектні прийменникові сполучення (*д нему, к нему, о нім*) тощо.

Як нейтральні слова галицькі письменники використовували діалектизми: *барки* 'плечі', *берда* 'скеля', *борзо* 'швидко', *вадитися* 'сваритися', *вітний* 'батьківський', *вовня* 'хвиля', *газда* 'господар', *гибіти* 'гинути', *гостинєць* 'битий шлях', *грєхїт* 'дрібне каміння', *деревище* 'труна', *заспїл* 'разом', *звїзда* 'зоря', *їмінє* 'майно', *луна* 'заграва', *маржина* 'худоба', *напудитися* 'налякатися', *нетямка* 'забуття', *нечїм* 'немов', *оболоки* 'небеса', *озїркатися* 'оглядатися', *опак* 'навпаки', *передвїцький* 'прадавній', *повідати* 'розказувати', *поранє* 'світанок', *поскочний* 'швидкий', *прилучка* 'пригода', *роздїл* 'прїрва', *роз'їстися* 'розсердитися', *ружа* 'троянда', *сєгїд* 'цього року', *сковитати* 'скиглити', *старунок* 'турбота', *твар* 'обличчя', *трунок* 'папїй', *хосєн* 'користь', *чуркало* 'джерело', *ярий* 'весняний' і багато інших.

Досягнення галицьких письменників першої половини XIX ст. у галузі мови використовували й розвивали західноукраїнські письменники та інші культурні діячі в другій половині XIX і на початку XX ст.

Отже, основу української літературної мови в першій половині XIX ст. становлять середньонаддніпрянський, слобожанський, наддністрянський і певною мірою східнополіський говори.

1. Левченко Г.А. Нариси з історії української літературної мови першої половини XIX століття. – К., 1946.
2. Павловский А. Грамматика малороссийского наречия или грамматические показания существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями. – СПб., 1818.

ЗМІСТ

Мова і суспільство	3	Ткаченко Оrest Українська мова і українська культура
Мовознавство у постанях	23	Мацько Любов Українська мова у наукових поглядах Михайла Грушевського
Проблеми літературної мови	35	Матвіяс Іван Діалектна основа української літературної мови в першій половині XIX століття
Проблеми граматики	48	Коць Тетяна Імператив і проблема морфологічної варіантності
	54	Вихованець Іван Частиномовний статус дієприкметників
	61	Соколова Світлана Аспектуальні категорії українського слова на тлі інших слов'янських мов
	71	Скаб Мар'ян Прагматичні функції номінацій адресата мовлення
Питання фразеології	78	Кравчук Алла Етніміми в системі фразеології
У ривітні слова	87	Климчук Оксана Еволюція літературно-художньої антропонімії П. Куліша
	94	Омелич Ірина Подвійна актуалізація фразеологізмів у творах І.С. Нечуя-Левицького
Діалектологічні студії	102	Гуйванюк Ніна, Руснак Наталія Діалектний текст як лінгво-когнітивна одиниця
Фонетика	110	Вербич Наталія Просодичні одиниці У публічному мовленні
Ювілеї	119	Німчук Василь Словник мови Олександра Духновича

Рецензії

- 124** *Німчук Василь* A Concordance to the Poetic Works of Taras Shevchenko. Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка. В 4-х томах.-2001.

Невиголошені промови

- 128** *Радчук Віталій* Ділом на діло

Мовна мозаїка

Вихованець Іван

- 22** 1(47) Прийменник **з** та його фонетичні варіанти **зі, із, зо**
- 34** 2(48) Про сполучні слова **який, що, котрий, і чий**
- 47** 3(49) Улюблений відмінок заперечних речень

Відомі постаті про українську мову

53

70

86

93

Ю1

Ю9

П8

Ц7